

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Біль як неінтеційний ментальний стан (на матеріалі
дискусій у сучасній аналітичній філософії)»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Буракова Марія Вадимівна

Керівник: Циба В'ячеслав Миколайович,
кандидат філософських наук, доцент

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2024 р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3
РОЗДІЛ I. Проблематика визначення болю як амбівалентного ментального феномена.....	С. 7
1.1. Іntenційні та неінтенційні ментальні стани в аналітичній та континентальній філософії	С. 7
1.2. Ментальне й фізичне в аналітичній філософській традиції: фізикалізм vs дуалістичної інтерпретації.....	С. 13
1.3. Мовленнєве визначення болю. Кореляція мови та відчуттів.....	С. 18
РОЗДІЛ II. Больові аномалії та біль як інструмент впливу.....	С. 23
2.1. Нетипові переживання болю та їхня роль у дискусії про біль...С.	23
2.2. Екстремальний болісний досвід та філософський погляд на біль у культурі	С. 31
ВИСНОВКИ.....	С. 37
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С. 40

ВСТУП

Актуальність роботи полягає в огляді найбільш поширених в сучасній аналітичній філософії підходів до пояснення походження та особливостей переживання больових станів для формування обґрунтованого судження про феномен болю.

Стан наукової розробки теми охоплює комплекс текстів переважно англо-американської аналітичної традиції, яка найглибше досліджує проблематику станів та якостей свідомості. Медичні, біологічні, соціальні та лінгвістичні аспекти інтерпретації болю утворюють каркас розуміння даної проблематики в аналітичній та постаналітичній філософії. Разом із тим, розмаїтість парадигм і підходів до трактування болю передбачає те, що їх основу становить переважно репрезентативістська, фізикалістська і частково феноменологічна методологічна настанови, котрі розглядають як ментальну, так і фізіологічну складову болю, чий співвідношення та роль у трактуванні болю мають бути чітко виокремлені.

Об'єктом дослідження є праці представників сучасної філософії свідомості та філософії мови, у яких розкрито специфіку тлумачення болю як одного з неінтенційних ментальних станів. Пояснення такого розуміння поняття «біль» становить **предмет** нашого дослідження.

Метою роботи є аналіз текстів представників філософії свідомості, які висувають аргументи на користь висновку про біль як неінтенційного ментального стану.

Завданням роботи є:

- висвітлити підходи до тлумачення болю та його особливої природи у різних концепціях англомовної філософії свідомості;

- проаналізувати відмінності в межах означених підходів та основні принципи, до яких кожен із них апелює;

- дослідити кореляцію способів артикуляції болю з умовами його розуміння іншими;

- дати оцінку викладеного матеріалу та сформулювати тезу про обґрунтованість твердження про ментальний характер і неінтенційний модус больових переживань.

Провідною тезою роботи є ідея про недоцільність редукування болю до його виключно репрезентативних проявів та про неможливість його точного висловлення через неінтенційне ментальне походження болю.

Структура роботи: у першому розділі «Проблематика визначення болю як амбівалентного ментального феномена» викладено філософські теорії феномену болю та аналіз форм його артикуляції. Підрозділ 1.1. має на меті увиразнити принципи тлумачення болю філософами аналітичного та континентального напрямку. Підрозділ 1.2. розкриває ставлення до співвідношення фізичного та ментального у межах напрямків аналітичної традиції. Підрозділ 1.3. розглядає лінгвістичний аспект болю як ресурс повсякденного мовлення; в підрозділі також проаналізовано мововжиток носіїв болю, зважаючи на критерії, які відповідають його інтерпретаціям у рамках семантичної та феноменологічної оптик.

У другому розділі «Больові аномалії та біль як інструмент впливу» розкрито невідповідності різних зовнішніх больових ситуацій їхньому традиційному сприйняттю і вплив зображень болю на глядача. Підрозділ 2.1. сфокусовано на специфічних переживаннях болю, з яких виключено компонент дискомфорту та страждань від больових подразників, що дозволяє робити висновки про вагомість індивідуального сприйняття болю; розглянуто відмінність між суб'єктивними й об'єктивними характеристиками цього стану, відношенням між емоційним і раціональним аспектами звітів про біль. Підрозділ 2.2. описує крайні варіанти больових переживань на прикладі досвіду жорстокого поводження і тортур з метою з'ясувати роль емоційного фактора в ситуації інтенсивного відчуття болю особою та його

вплив на її самосвідомість; підрозділ описує приклади фільмування болю як елементу залучення глядачів у безпосереднє поле больового досвіду.

Теоретико-методологічні засади базуються на загальних принципах будь-якого наукового дослідження, якими, зокрема, є: об'єктивність, неупередженість, порівняння, науковість і толерантність. Особливість обраної теми передбачає допоміжне залучення матеріалу та даних нефілософських наук і напрямків, головним чином соціології, етики, біології, нейрофізіології, мистецтва. Проте базовою установкою дослідження є аналіз цих даних під кутом філософської критики та аргументації.

Джерельна база охоплює праці як діячів філософії свідомості та мови ХХ століття, так і сучасні статті, що спираються на них або пропонують нові підходи. Так зокрема можна простежити усталеність та зміни у підходах тлумачення болю. До першої категорії належать праці Людвіга Вітгенштайна «Філософські дослідження» та «*Blue and brown books*», Гіларі Патнема «*Mind, language and reality*», Сола Кріпке «*Naming and necessity*», Елейн Скаррі «*The body in pain: The making and unmaking of the world*», Едмунда Гусерля «Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки» в українському перекладі Вахтанга Кебуладзе, Сьюзен Зонтаг «*Regarding the torture of others*», Дональда Девідсона «*Essays on actions and events*», перекладена українською мовою Андрієм Синицею праця Девіда Чалмерса «Аргумент 1: Логічна можливість зомбі», книга Фредеріка Буйтендайка «*Pain*». Основу другої категорії складають праці Кевіна Ройтера «*The developmental challenge to the paradox of pain*» та «*Distinguishing the appearance from the reality of pain*», його спільна стаття з Джастіном Сицмою «*Unfelt pain*», книга Саулюса Геніюса «*Phenomenology of pain*», збірка під редакцією Дженніфер Корнс «*The routledge handbook of philosophy of pain*», стаття Нади Глігоров «*Telling the truth about pain: Informed consent and the role of expectation in pain intensity*», Річарда Грея «*Pain, perception and the sensory modalities: Revisiting the intensive theory*», Коліна Кляйна «*An imperative theory of pain*» та його ж

«*Imperatives, phantom pains, and hallucination by presupposition*», статті Вячеслава Циби «Біль як філософський концепт» і «Оживлений слід: фотографічний образ у витлумаченні досвідів болю», стаття Вахтанга Кебуладзе «Ідеї I: трансцендентальний поворот у феноменологічній філософії» і стаття Андрія Леонова «Філософія свідомості Девіда Чалмерса». Окремо варто виділити праці, що не є філософськими, проте містять матеріал, що здатен уобразити філософські погляди, серед таких праць є книга Станіслава Асєєва «Світлий шлях. Історія одного концтабору» та етимологічний словник української мови.

I РОЗДІЛ.

ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ БОЛЮ ЯК АМБІВАЛЕНТНОГО МЕНТАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА

1.1. Іntenційні та неінтенційні ментальні стани в аналітичній та континентальній філософії

Основна призма нашого дослідження болю складається із розгляду його, по-перше, як неінтенційного явища. Проте не варто відкидати думку й про те, що розрізнення інтенційного та неінтенційного, а радше навіть їх непеєднуваність в одне, може втратити актуальність, принаймні у деяких комплексних випадках.

Ментальні стани, як і процеси розуму, можуть бути як інтенційними, так і неінтенційними. Головною ознакою інтенційності як властивості психічних станів є репрезентативний зміст та спрямованість на об'єкти або події (Jacob, 2023). Іntenційними станами можуть бути бажання, сприйняття або переконання, тобто те, що містить посилання на зовнішній для розуму об'єкт чи явище. Наприклад, використання формальних засобів, скажімо, мови, для передачі власних станів є інтенційним (Jacob, 2023). Проте у відносинах передачі психічних станів засобами зовнішнього світу можуть бути складнощі, про які йдеться у підрозділі 1.3.

Визначення ж неінтенційності можна сформулювати аналогічно, проте зважаючи на заперечну частку «не». Висновуємо, що тоді неінтенційність якраз не має репрезентативного елемента й не спрямована на зовнішні процеси та речі. Тому до неінтенційних явищ можна долучити несвідомі процеси або сенсорні переживання, котрі виникають ненавмисно і містять сам лише безпосередній досвід, бо тілесні переживання позбавлені інтенційного об'єкта (Corns, 2017, с. 21). А через зіставлення різних філософських концепцій буде виявлено, що саме таким явищем можна вважати біль.

Почнімо з аналітичної філософії, сфера зацікавленості якої зокрема вміщує дослідження природи та наслідків болю, їх значення для людини, вплив на людську свідомість, тобто як фізичні, так і психічні чинники болю. І переважно теорії, що розробляють цю проблематику, є *репрезентативними* або *редукціоністськими* (Циба, 2022, с. 35). Методологія такої філософії ґрунтується на чіткому аналізі і раціональності. Це логічно підводить до питання про співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у переживанні болю, адже описаними методами це співвідношення можна дослідити різною мірою. Тож завдання аналітичної філософії зокрема й полягає у визначенні того, чи доречно вважати суб'єктивний елемент достатньо валідним, аби уникнути редукування болю до суто фізіологічного явища. До того ж це завдання актуалізується більшою мірою у сфері репрезентативного напрямку, засади якого допускають збереження незводимих до спільного знаменника властивостей явищ, на відміну від редуціоністського підходу.

Інакше ж ставлення до суб'єктивного у континентальній філософії, котра постулює неможливість дотримання єдиної об'єктивної картини світу, й натомість спирається на *феноменальне* потрактування і саме суб'єктивний, мінливий та залежний від багатьох аспектів чинник формування досвіду.

Неможливо при згадці феноменології оминати Едмунда Гусерля, котрий розглядав феноменологію як дослідження умов людського досвіду, на які слід спиратися для здійснення наукового пізнання (Кебуладзе, 2022, с. 104). І хоча філософ більше уваги приділяв інтенційності, він все ж звернувся й до досвіду, що не висувається на усвідомлений рівень, проте наявний у людській свідомості. Наприклад, філософ стверджував, що один раз наочно здобуте судження надалі буде неочевидно відтворюватися (Гусерль, 2002, с. 10). Тобто можна зробити висновок про неінтенційні репродукції початкового зразка, на яких під час їхнього виникнення не фокусуватиметься увага, проте які все одно братимуть участь у процесі пізнання. Оскільки досвід обов'язково пов'язаний з індивідуальним, яке вже дане, це робить

перший етап досвіду допредикативним, і такий досвід створює основу феноменологічної теорії (Гусерль, 2002, с. 14). А щодо конкретних прикладів, як от болю, то для філософа той має подвійне походження, тому не може вважатися повністю неінтенційним, навіть якщо у ньому відсутнє відношення до об'єкта (Corns, 2017, с. 22). Така дуальність виникає через концептуалізацію та інтерпретацію болю під час його виникнення. Оскільки таким чином йому надається зміст, біль вже набуває рис інтенційності і дотичності до сфери емпіризму.

Зінтерпретувати ж його і подібні явища в кожній окремій ситуації може лише сам індивід, котрий їх відчуває, тому тут біль виступає також і суто інтроспективним переживанням. А значить, особливо для стороннього глядача, залишається певне поле суб'єктивного досвіду, яке неможливо охопити, і утворюється проблема свідомості як неможливості встановити чіткі й універсальні причинно-наслідкові зв'язки між фізичним та ментальним. Тому феноменологія й досліджує різноманітність у переживаннях і способах розуміння проявлення болю (Geniusas, 2020, с. 3), котра спричинена загальним тлом людського досвіду, яке якраз здатне здійснювати свій вплив без конституювання у свідомості.

Аналізуючи зауважену Гусерлем двоїсту природу болю, не можна не звернути увагу на протяжність переживання болю у часі. Надання змісту здатне відбутися вже по факту появи відчуття, адже воно передбачає усвідомлення та внутрішній діалог із собою, а біль з'являється і відчувається до цього, тому логічно припустити, що він не обмежується як мовними засобами, що уявити легше, так і свідомістю, з чим складніше погодитися. До останнього можна висунути аргумент невідчуваності болю під час втрати свідомості, наприклад, сну. Проте у такому випадку не можна точно визначити, знову ж таки через суб'єктивність болю і здатність лише самої людини точно про нього повідомити, коли саме з'явився біль, якщо людина його усвідомлює лише у стані неспання. Скажімо, можна прокинутися від

відчуття болю, але не точно виокремити, коли біль став достатньо сильним, аби розбудити людину. Тож він цілком міг існувати й до пробудження, і це знову підводить до висновку, що інтенційність у переживанні тільки частина всього загалу цього явища (Corns, 2017, с. 22), котра набуває сили після інтроспекції та розширення усвідомлення болю іншими, окрім самої болісності, характеристиками.

Прихильники аналітичної традиції, як і Гусерль у побудові своїх концепцій, також визнають значну роль інтенційності. Дональд Девідсон відмічає, що вона є однією з головних ознак ментального (Davidson, 2001, с. 211). Це елемент завершеної думки, переживання, емоції, хоча з віднесенням сюди останньої й можна сперечатися. З основними ідеями ментального справа стоїть інакше. До таких основних ідей Девідсон відносить і біль (Davidson, 2001, с. 210). Подібні явища не інтерпретуються, а справляють примарне враження допредикативної їх наявності у свідомості. Якраз те саме цілком застосовується і до емоцій, що виникають не виключно із прив'язкою до чогось. Тож переконання про спільну природу емоцій та болю, а також неунікний тісний зв'язок цих явищ, лише більше увиразнює тезу про неінтенційність болю. До того ж це відсилає до допредикативного досвіду у межах континентальної традиції. Тож тут очевидна згода двох парадигм з неінтенційністю болю за умови відсутності його інтерпретації.

А у контексті спільності парадигм вже з боку інтенційності можна згадати мисленнєвий експеримент Гіларі Патнема «мізки в діжці», де сам мозок здатен спиратися лише на власні дані й вважатиме певне явище, дію або стан реальними незалежно від їх зовнішньої, об'єктивної істинності чи хибності. Тож постає проблема кваліа. З одного боку, феноменальні пояснення звертаються до суб'єктивного досвіду у їх тлумачення, тоді як фізикалістські схильні до пояснень в термінах фізичних процесів мозку та звернення до функціонування нервової системи, а репрезентаціоналістські — до уявлень про кваліа як наслідки сенсорних переживань. «Мізки в діжці»,

нейрони яких під'єднали до комп'ютера, певним чином поєднують ці три підходи, бо одночасно звертаються до безпосередніх функцій мозку, до індивідуального тлумачення мозком сигналів і до сенсорного пізнання світу.

Ще один мисленнєвий експеримент аналітичної філософії, дотичний до пізнання та тлумачення — це концепція філософського зомбі, тотожного своєму прототипу у всьому, окрім свідомого досвіду. Тож розрізнити їх неможливо, вони мають лише внутрішні відмінності. Аргумент філософського зомбі якраз дотичний до непояснюваності ментального і неможливості фізично його визначити. Симптоми відчуття болю, за умови ознайомлення з поведінковими нормами та загальними висловлюваннями, можна зімітувати. Тож з самої лише організації функцій організм не можна зробити висновок про людський досвід. А якщо так, біль незводимий до виключно сенсорних переживань або еволюційного поняття про виживання та больової застороги під час небезпек (Чалмерс, 2015, с. 63).

До того ж зовнішні прояви переживання болю разом із вербальним повідомленням про нього не обов'язково гарантують реальне знаходження у больовому стані, людина може повідомляти не про конкретно біль, а про зміст свого стану з вірою в те, що його головною характеристикою є біль (Barnette, 1977, с. 11). Проте переконаність у власному стані є невиправною, тож звіт мовця все одно залишається найбільш істинним із можливих.

Основною проблемою тут є свідомий суб'єктивний досвід, хоча ним ментальне для Чалмерса не обмежується, а складається як з феноменологічних станів, так і з психологічної каузальності, яка продукує поведінку незалежно від наявності усвідомленої складової (Леонов, 2014, с. 218). Тож для узгодженості процесів може існувати незвітна, а отже й неінтенційна складова, яка слугує тлом наступних процесів.

Інакше ж пояснюється природа квалія, зокрема болю, у теорії еволюції. Болісність болю є лише побічним продуктом необхідної для виживання

функції уникнення небезпек. А оскільки кваліа, за такою теорією, самі собою не є чимось необхідним, то і їхнє тлумачення знаходить поза межами пояснювальної здатності (Синиця, 2014, с. 272). Ця ідея, попри явну редукцію болю до сенсорного явища, може й слугувати аргументом його неінтенційності, бо таке пояснення кваліа виключає можливість усвідомленого мисленнєвого спрямування, адже кваліа не керуються самою людиною, не є репрезентативними і виникають неопосередковано. Індивід несвідомо має цю складову досвіду, не загострюючи увагу на триванні самого явища. Хоча якщо не виключати інтенційність і розглядати біль як щось більше за просту функцію застереження, то тут інтенційність все одно може лише слугувати тим, що повідомляє людині про характеристики болю, але не визначає їх появу.

Підсумувавши, обидві, і аналітична, і континентальна, традиції допускають існування неінтенційного компонента у явищі до-поясненого болю. Хоча наразі, через дотичність актуальної проблематики та неповного відкидання засновків одне одного, не завжди можливо провести чітку межу між обома підходами, проте з вищевикладеного висновуємо, що кожен підхід постулює інтенційність та неінтенційність, виходячи з різних засад. Для континентальної філософії важливі чинники причиновості, походження явищ та загального тла їхнього існування. Аналітична радше апелює до вузької сфери, глибше розглядаючи структуру одиничного.

1.2. Ментальне й фізичне в аналітичній філософській традиції: фізикалізм vs дуалістичної інтерпретації

Припущення про неінтенційність болю, як стало зрозуміло з попереднього розділу, існує поруч з його ментальністю, тож її, як другу характеристику болю у нашому дослідженні, також варто розглянути ближче. Це необхідно ще й в контексті неоднорідності ставлення прихильників аналітичної думки до дихотомії «ментальне-фізичне», адже біль, зазвичай маючи яскравий сенсорний компонент переживання, неодмінно сприйматиметься саме тілесно. Тож критика ментальних якостей ґрунтується на протиставленні їм якостей фізичних, бо вони, на відміну від ментальних, можуть запропонувати чіткішу структуру та закриту систему, яка здатна надати точний опис явищ, не залишаючи місця для варіацій. А ментальне в принципі неможливо систематизувати через його широкий діапазон. Можна охопити та проаналізувати окремі складові, проте не цілісність загалом, адже всі складові психічного пов'язані між собою і це ланцюг може продовжуватися нескінченно довго. Бо знову ж не слід забувати про проблему свідомості й про те, що немає таких строгих законів, за якими можна було б робити припущення про психічні явища (Davidson, 2001, с. 224).

Ймовірно, саме тому, аби мати, на що спиратися, і хоч якось узагальнити інформацію, ментальні якості розглядаються паралельно з фізичними, їхні зв'язки дають можливість дослідженням триматися на плаву. Проте закріплення уявлення про ці зв'язки може дати живлення ідеї вторинності ментального відносно фізичного. Тому ментальним станам, що корелюють із сенсорними переживаннями, відводять роль наслідків останніх або загалом ототожнюють їх із фізичним. Зважаючи на концептуальну замкненість і логічну стрункність аргументів авторів *фізикалістських* теорій, ідея пріоритету фізичного у структурі болю над нефізичним має багато прихильників.

Наприклад, дослідники Кевін Ройтер та Джастін Сицма оперують *тілесною* концепцією трактування болю як аргументом проти стандартного погляду на біль, тобто думки про його ментальну природу (Reuter & Sytsma, 2018, с. 1800). Їхні дослідження мають на меті показати, що психічне розуміння болю залучає складні процеси обробки та інтерпретації інформації, зокрема несвідомі, які недоступні людям у певних ситуаціях, скажімо, за невідчутного болю, котрий ще буде розглядатися у цьому дослідженні.

Також Сицма вже з Едуардом Мачері пропонують експериментальні методи, засновані на проведенні опитувань та дослідів із залученням уяви, для побудови статистики ставлення до болю пересічних громадян. Завдяки опитуванню осіб, що переживали больові стани, та моделюванням аналогічних ситуацій, було з'ясовано, що люди не відчують спільних конотацій у відчуженні болю та баченні червоного кольору. Учасники опитувань заперечували можливість робота або протезів відчувати ознаки болю, натомість бачити кольоровий спектр, на їхню ж думку, здатне не лише «справжнє» око. Також пару явищ «біль» і «бачення кольору» нерідко можна зустріти як приклад у філософських обґрунтуваннях походження болю (Aydede, 2006; Kripke, 1980; Wittgenstein, 1969), які не дають певності стосовно розрізнення вказаних досвідів, аргументуючи їхню спільність наявністю в обох випадках оцінки об'єктивної реальності (Aydede, 2006, с. 2).

Адже і в одному, і в іншому людина має монополію на визначення власних відчуттів, тож якщо вона відчуває біль, значить для неї цей біль існує (Aydede, 2006, с. 3). З тим же успіхом можна сумніватися і в реальності побаченого, що насправді може лише виглядати певним чином, а насправді мати іншу форму. Проте з індивідуальної переконаності у певному стані можливо виснувати й інше. Скажімо, знову звернутись до феноменологічних характеристик болю, котрі здатні становити основу його відмінності від низки схожих відчуттів на кшталт тепла чи світла, бо їхня кореляція була

виявлена емпірично і може бути випадковим збігом, а не обов'язковою умовою пояснення їх природи (Kripke, 1980, с. 98). Оскільки сам лише біль відчувається як біль, тому що факт його відчування вже засвідчує його наявність у свідомості того, хто його відчуває, тут не може бути посередника, яким, наприклад, є відчуття тепла між самим явищем тепла і тим, хто його відчуває. Якщо спиратися на репрезентативні й тим паче на редукціоністські теорії, то в болю має бути чітке необхідне пояснення, схоже на тлумачення світла чи тепла: «специфічна стимуляція тканин» за аналогією з «рухом молекул». Цілком слушна вимога, з тією лише заувагою, що біль може не обмежуватися подібним визначенням. Якщо рух молекул не обов'язково є теплом, а стимуляція тканин — болем, тоді визначення болю некоректне, виходячи із засновку про відсутність посередництва (Kripke, 1980, с. 151). Тож тоді біль незводимий до лише фізичного стану. І цей приклад увиразнює вже згадану проблему свідомості з логічно невирішуваним розривом ментального та фізичного, котрий унеможлиблює матеріалізм (Сепетий, 2016, с. 37) й домінантність тілесної концепції.

Хоча така логічна неможливість може бути застосована до болю знову ж лише якщо погодитися з його ментальністю. Якщо ж не приймати дихотомію його природи і дотримуватися *імперативного* погляду, то команда на заборону певної дії вичерпує зміст болю (Klein, 2012, с. 918). Психічні ж переживання, за традицією фізикалістів, є наслідком фізичних, а не протилежним поглядом на походження. Хоча заперечення дуалізму природи болю не означає нехтування багатосаровістю цього явища. Імперативність цілком визнає роль психологічних чинників у адаптації під час боротьби з болем і залученість не лише рефлекторних функцій первинного уникнення загрози, але й складніших когнітивних процесів. Тож імперативна теорія усвідомлює багатосаровість складу болю, але схиляється до першості практичних аспектів у ньому. Проте до цієї теорії виникає заувага про болісність болю як команди. Команда може ставати причиною неприємних

переживань, але не містити їх сама собою, тож тут виникає пробіл пояснення (Bain, 2011, с. 181).

Хоча загалом головним є те, що теорії тлумачення болю можуть містити і фізичне, й ментальне. Проте якщо деталі проведення аналогії болю з фізичними явищами вже були проаналізовані, то варто для повноти розглянути відношення й із переживаннями з яскравою емоційною складовою, як от класичне протиставлення болю — відчуття задоволення. Цю пару розглядає Річард Грей відносно трьох теорій тлумачення болю: *сенсорної, інтенсивної* та теорії «*болю-задоволення*», що вказує на афективну природу обох явищ, котра робить їх частинами цілого (Gray, 2014, с. 88). Показово, що усі теорії не абсолютно відмінні одна від одної. Проте попри спільну згоду щодо спеціалізованих рецепторів, сенсорна теорія постулює, що рецептори самі здійснюють визначення характеру сигналів, тоді як інтенсивна не згодна з цим, і натомість відводить їм роль визначення потужності стимулів; тобто ця пара теорій має розбіжності у визначенні функцій рецепторів. Але інтенсивна схожа з теорією «*болю та задоволення*» у тому, що явища, які складають назву другої, не мають сенсорного змісту самі собою, тобто не посилають конкретне повідомлення, але впливають на сприйняття. А визначення інтенсивності вказує на розбіжності: біль перебиває сенсорне відчуття, наприклад, тепло, коли воно стає занадто гарячим, є невідчутним через біль від такої надмірності; із задоволенням так не працює, адже саме воно одночасно відчувається з його джерелом. Так відбувається через більш загальну функцію системи задоволення, яка не дотична до інтенсивності, та конкретнішу і вже пов'язану з інтенсивністю функцію системи передачі больових сигналів. Тому доцільніше протиставляти задоволенню незадоволення, а не біль, аби порівнювати ці протилежності в одній площині. А біль розглядати як ширше поняття, яке не вичерпується лише негативними афективними реакціями (Gray, 2014, с. 100).

Тому фізикалізм знову втрачає актуальність, поступаючись припущенню про дуалізм природи болю. Біль розглядається не як дотичне до однієї сенсорної категорії, а як характеристика, вплетена до всього загалу відчуттів, тому що стимули під час переживання болю не обмежуються якимось одним сенсорним каналом, але дійсно позначаються особливою інтенсивністю, тому й інші відчуття роблять інтенсивнішими. Інтенсивна теорія, безперечно, розриває уявлення про єдність сприйняття фізичного та ментального, проте не роз'єднує їх остаточно, оскільки біль, як стає зрозуміло з інших досліджень, посилює не лише сенсорні переживання, але й існує на противагу ним і виявляє зв'язок з емоційними переживаннями, котрі, так само як біль на сенсорні модальності, здійснюють вплив на нього. Якщо у сенсорну теорію вписується відчуття тіла, то можна припустити, що людина усвідомлює себе не лише як тіло, але і як окремого індивіда зі свідомістю, що також певним чином інтерпретує сенсорні сигнали. А інтерпретація, як було виснувано з попереднього підрозділу, є суб'єктивним повідомленням, також переважно мовним, котре вже не може з упевненістю трактуватися науковими методами, що і варто дослідити наступним.

1.3. Мовленнєве визначення болю. Кореляція мови та відчуттів

Мова, як невіддільний інструмент під час розв'язання питань, заслуговує на окремий огляд. Досліджуючи способи опису явищ завжди цікаво звернутись до етимології використовуваних термінів, адже як інакше зрозуміти основні уявлення про його значення? Знайшовши витоки слова, можна виокремити засади його використання, імпліцитно закладені культурою та докільям у свідомість носіїв, та діапазон доречності застосування. Біль як «rain» походить від латинського «роена», тобто «покарання» (Buytendijk, 1961, с. 20). Джерела українського «болю» мають схожі значення: зло, скорбота, мучити (Мельничук, 1982, с. 199). Тут можна знайти конотації з релігійним ідеалом мученика, тобто культурним аспектом, і з сенсорними дискомфорними переживаннями — особистою характеристикою. Тож і у формуванні самих слів можна знайти взаємодію зовнішнього та внутрішнього, але цей зв'язок не належить до того, що постійно усвідомлюється носіями. Тому з плином часу цілком закономірно формуються мовленнєві патерни, які на тлі розвитку та видозміни інших складових існування залишаються сталими, і тому не завжди можуть цілком збігатися з тим, що покликані описати.

Проте для усталення поняття, вони мають одночасно бути присутні серед загалу майбутніх мовців, аби створити між ними контекст спілкування, який всі розумітимуть. Тож найімовірніше, що подібні враження або відчуття вже закладені природою індивідів, і тоді вони неінтенційно корелюють з потрібними подразниками, формуючи допредикативний досвід. У полі мовних термінів це можна проілюструвати, згадавши, що різні прикметники, наприклад, «сильний», «різкий», «відчутний» можна застосувати до відчуттів, що сприймаються різними органами чуття. Таким може бути світло для очей, смак для язика та біль для шкіри. Але це надто просте пояснення, бо з розширенням контексту використання, який безупинно слідує за здобуттям більшої кількості знань, такий строгий зв'язок

розмиватиметься. Проте можливо, що саме природа поняття болю не розширюється, а стають доступними нові засоби її аналізу.

Мовний аспект суттєво впливає на загальний напрямок та можливості критичного аналізу понять. Розглядаючи його у контексті аналітичної філософії, найперше варто звернутися до робіт Людвіга Вітгенштайна, як відомого вивченням впливу і функцій мови філософа. У праці «Філософські дослідження» той вдається до аналізу значення та розуміння, а також вербального опису відчуттів. З мовленнєвої перспективи, біль не обов'язково є чимось, невідривно пов'язаним з людиною. Використовуючи речення зі словом «біль» у ролі не додатка, а підмета — «сильний біль», «з'явився біль» — це поняття позбавляється власника, таким чином набуваючи самостійності. У цих прикладах так відбувається завдяки будові української мови та класифікації частин речення: усі другорядні члени речення, окрім використаного у першому прикладі означення, характеризуватимуть дієслово і знаходитимуться на щабель нижче за значущістю, ніж підмет. Якщо ж той, хто переживає біль, не є першочерговим, то як тоді взагалі можна пізнати чийсь біль, окрім свого? Для цього слід мати віру у слова іншого індивіда про його біль (Wittgenstein, 1969, с. 46). Тож з цього боку, переживання болю виступає як виключно суб'єктивний і непізнаваний до кінця досвід. Тут варто згадати «мовні ігри» Вітгенштайна, суть котрих у мінливості та множинності використання мови, а, отже, й випадків вживання мовленнєвих висловів. Такий підхід відкидає догматичність та стає більш орієнтованим на кожен конкретну ситуацію застосування (Biletzki & Matar, 2021).

Для Вітгенштайна, мова описує факти, тож те, що лежить поза пояснювальними можливостями, недоступне й для досвіду. Якщо сутність свідомості не може бути чітко сформульована, то й пояснена теж, отже, те саме стосується і її процесів, невисловлюване залишається загадкою. Спираючись на таку точку зору, біль все ще залишається контроверсійним явищем. З одного боку, якщо розглядати його як фізичний прояв, доступний

для досвіду, тоді біль може бути вичерпно й зрозуміло описаний мовними засобами, що видається неможливим, виходячи із засновків С. Кріпке, розглянутих у попередньому підрозділі. Якщо ж біль суто інтроспективний, то не може бути описаний взагалі, адже не є фактом. Вітгенштайн пише про істини, що знаходяться на межі мови та реальності, і за спроби їхнього опису, навіть за умови яскравості переживань, слова не втілять сповна сутність таких явищ. Стосовно болю тут можна казати про мовленнєві патерни для спільних для більшості ситуацій або неточний опис, що підпадає під визначення «мовних ігор» і залежить від умов застосування.

Пластичність використання мови підтримує й Гіларі Патнем. Хоча він й не погоджується з ідеєю про внутрішні, психічні витoki сказаного, підтримуючи натомість перевагу зовнішніх чинників у формуванні висловлювань. Зокрема соціальні контексти здатні визначати значення конкретних висловів, тому способи та засоби мовлення формуються під впливом не ментального, а суспільного, що часто підтверджується етимологією термінів. Через зовнішній вплив на формулювання, мовець не зобов'язаний знати та усвідомлювати зв'язок таких ознак і відповідників, середовище, в якому він перебуває, вже сформувало в ньому потрібні умови та апіорні знання. З цього випливає, що достатньо мати уявлення про біль, аби повідомляти про нього, але це не гарантує знання мовця про природу його болю. Проте тоді будь-які повідомлення про відчуття можна піддати критиці. Тож психологічні терміни тоді повідомляють про причину, ознаку, а не про наявність переживання (Putnam, 1975, с. 279).

Хоча варто пам'ятати, що більшість мов структурно дозволяє робити відмінності у повідомленнях про вигляд чогось і фактичний стан чогось, тому мовці здатні обирати доречний для кожної ситуації вислів, і випадки повідомлень про біль не є виключенням. Кевін Ройтер здійснив аналіз доступних в Інтернеті англomовних коментарів та запитів задля з'ясування можливості розрізнення відчуття болю як такого та видимості болю.

Дослідження показало, що не тільки саме позначення болю регулюється особливостями мови, але і його інтенсивність позначається відмінними висловами. Так люди у різних ситуаціях обирають «відчувати біль» та «зазнавати болю». Перший вираз частіше використовувався на позначення болю низької інтенсивності, другий же, навпаки, використовувався для опису сильніших переживань. Це свідчить про різний рівень впевненості людей у своїх відчуттях. Низька інтенсивність непевна, тут використовується інтроспекційний спосіб виявлення свого стану. Більша ж інтенсивність додає впевненості і стверджується вже як об'єктивний факт. Тобто біль та видимість болю знаходять розрізнення у повсякденному житті (Reuter, 2011, с. 94). А значить внутрішні чинники людини здатні на рівні із суспільними формувати ставлення до болю, бо самі характеристики високої чи низької інтенсивності регулюються глибиною інтроспекції, рівнем усвідомлення тіла та володінням ним, больовим порогом, емоційністю, тобто суб'єктивними чинниками.

Це увиразнюється вже не прикметниками до болю, а синонімами на позначення самого явища. Скажімо, в англійській мові слово «rain», хоча воно й найбільш розповсюджене, здебільшого використовують, коли прагнуть описати психологічний, душевний стан людини. Схоже слово «rainfulness» також звертається до психічного стану, проте тут вже мають бути наявні зовнішні подразники. А от вислів «rain sensation» описує не різкий, проте схильний до зростання біль (Григола, 2022, с. 6). За такою характеристикою, цей вислів можна визначити посередині між дослідженими Ройтером (Reuter, 2011) повідомленнями про біль, як явище, що здатне посилюватися, а значить з часом більше запевняти свого носія у наявності болю. Також в англійській мові для позначення переживання болю можуть використовуватися слова, пов'язані з вогнем чи горінням (Григола, 2022, с. 8). Разом з викладеним вище, можна помітити, що біль часто легше пояснити через асоціації та аналогії, доступні загалу, що підводить до висновку про

його остаточну непізнаваність та суб'єктивність, а також неінтенційне виникнення, що змушує свідомо спрямовувати переживання на схожі явища, описуючи його через них.

Досліджена Ройтером впевненість у більш інтенсивному болю, що передається мовними засобами, знаходить відображення у викладі Елейн Скаррі про неможливість глядача бути абсолютно впевненим і заглибленим у переживання болю Іншого. Тоді як Інший, як ніхто більше, точно відчуває свій біль. Глядач лише бачить вияви болю, чує про нього, а той, хто страждає, відчуває. Феноменологічна складова розділяє цих двох. Проте і сама мова, не маючи засобів для повного втілення переживань, також робить свій внесок у розмежування. Це увиразнюється під час досвіду сильного болю, коли його мовленнєві висловлення від слів редукуються до вигуків та криків. «Фізичний біль не просто опирається мові, але активно руйнує її, спричиняючи негайне повернення до стану, який передував мові, до звуків і криків, які людина видає і до того, як вивчає мову» (Scarry, 1987, с. 4) (переклад мій — М. Б.). Зважаючи на загальну тенденцію болю опиратися мовленнєвому вираженню, його найважче з переживань розкрити у стосунку до чогось. Тож використання для висловлення свого болю звуків або, навпаки, намагання перетворити почуття на щось у межах доступних для іншого мовних засобів прямо вказує на деконструкцію або зародження мови відповідно, а, отже, й на перетворення суб'єктивного досвіду на доступний загалу (Scarry, 1987, с. 6).

З усього розділу можна виснувати, що біль, попри очевидну амбівалентність, тяжіє до визначення як неінтенційного ментального стану, бо є одним з тих явищ, з чим погоджуються континентальна та аналітична парадигма, що належить до допредикативного досвіду, наявного до усвідомлення та інтроспекції. Це визначається і відмінностями функціонування болю від виключно сенсорних переживань, і неможливістю його вичерпного мовленнєвого опису.

II РОЗДІЛ.

БОЛЬОВІ АНОМАЛІЇ ТА БІЛЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ

2.1. Нетипові переживання болю та їхня роль у дискусії про біль

Для виокремлення нетиповості у реакції на больові стани, варто визначити їхні типові відповідники. Найперше, біль, не долучаючи до цього визначення складність його пояснення, сигналізує про вихід людини за межі нормального, усталеного функціонування специфічними, неприємними відчуттями і надмірними подразненнями нервових закінчень. Тобто перша реакція — страждання. Друга випливає з неї, демонструючи поведінку уникнення подальшого контакту з джерелом подразнення. В болю поєднуються функціональні ознаки його сили, характеру й одночасно почуття загрози, які змушують людину шукати порятунку і, не знаходячи, намагаться полегшити біль. За цим слідує страх, хвилювання, вони вже спричиняють зміни в тілі: прискорене серцебиття, часте дихання, почервоніла чи зблідла шкіра. Проте нетипові реакції на біль не містять одну чи й обидві ці характеристики.

У їхньому дослідженні варто спиратися не лише на феноменологічний аспект, за яким пізнати біль і подібні явища в кожній окремій ситуації може лише сам індивід. Слід звернути увагу й на репрезентацію як співвідношення ментальних станів та зовнішніх чинників, серед яких існує індивід і через які формує досвід. Репрезентація створює певну реальність, яку може дослідити вже не лише індивід, який безпосередньо є носієм потрібних для дослідження якостей або відчуттів. А відмінності у стандартній репрезентації болю якраз здатні пролити світло на теоретичне тлумачення його природи.

Це нагадування необхідне в контексті критики сприйняття болю як суто інтроспективного явища, що людина здатна відчути і зробити відомим для себе через внутрішній стан. Зокрема аргументом такої критики виступає

контroversiйне припущення, що не можна знати точно, чи справжні ці переживання болю. Застосувавши ці припущення до кожного випадку відчуття болю, взагалі можна дійти скептицизму у цьому питанні. Знову ж згадуємо Кріпке та Патнема, що стверджували, що у болю немає, як у нементальних станів, розрізнення на видимість і на реальність та що якщо біль відчувається, значить він є. Проте якщо, як ми визначити, увесь загал болю все ж є амбівалентним, то чи можуть існувати випадки, де між суб'єктивним чинником відчуваності та репрезентативним чинником відповідної реакції не можна провести паралель? Тобто де саме суб'єктивний чинник створює парадокс. Йдеться про невідчуваний біль, сенсорні джерела якого залишаються стандартними, проте спричиняють інакшу індивідуальну відповідь.

Ідея невідчутного болю яскраво контрастує зі звичним, досить чітким розрізненням видимості та реальності. І наявність невідчутного болю, як і протилежної ситуації афективності болю без наявного подразника, створює проблематику для репрезентативної теорії, бо сутність цих випадків спирається саме на індивідуальні переживання, котрі не збігаються з його зовнішніми проявами, тобто єдність етапів формування досвіду порушена. Проте така неоднозначність подібних випадків відлякує не всіх філософів, адже деякі з них не відкидають можливості больових галюцинацій або невідчутного болю (Reuter, 2016, с. 267). Невідчутний біль також може слугувати додатковим критерієм виходу за рамки й погляди на біль як на свідоме психічне явище. Основне джерело проблематики тут утворює саме класифікація болю як свідомого, а не його ментальне походження.

Випадки невідчутного болю також є частиною мисленневих експериментів. Так дослідження вже згаданого філософа Дж. Сицми показали, що люди невідчутним болем вважали відволікання тяжко пораненого від завданих фізичних мук (Sytsma & Reuter, 2017, с. 6–7). Знову ж, це підважує розглянуту у попередньому розділі вторинність інтроспекції

відносно виникнення і тривання болю. Зміщення фокуса уваги не змушує біль зникнути, а переводить його у несвідоме поле ментального. І варто пам'ятати, що уникнення інтенційного дослідження болю не виключає існування у свідомості його болісності, тому що інакше у такому випадку невідчутний біль перетворився б на стан незадоволення, чогось неприємного, і не обов'язково на форму болю. Тож аби відрізнити невідчутний біль від, скажімо, вродженої нечутливості до болю, локалізація стану принаймні схожого на біль пацієнтом, має визначатися.

Варто зауважити і про в деякому сенсі протилежне невідчутному болю явище фантомних болей. З одного боку, повідомлення про біль зазвичай сприймається на віру, адже це досить виразне переживання, яке за своєю природою має бути відчутним. З іншого ж, здоровий глузд не дозволяє припускати істинність відчуттів у відсутній частині тіла. Проте больові команди не мають ознак істинності чи хибності самі собою, вони можуть набувати їх у стосунку до інших аспектів (Klein, 2012, с. 919). Деякі з них є імперативами, що неможливо виконати, як от хронічні й фантомні болі. Останні, можливо, з'являються через занепокоєння нервової системи через відсутність сигналів з частини тіла, якої вже нема. Універсальна наявність команди змушує щоразу намагатися її виконати, але це нездійсненне завдання. Подібні спроби регулярно занурюють людину у стан дискомфорту, тягнучи за собою втрату контролю над своїм самопочуттям, тривожність та депресію. Ці труднощі, за аналогією з пірамідою потреб, не задовольняють базові з них, тому заважають перебігу й когнітивних процесів та задач, бо організм спершу намагається вирішити практичне. Біль змушує нас чинити інакше, і навіть викликає бажання це робити. Зокрема фантомні болі мають навчити з часом чогось уникати, чого б людина не уникала, якби ця дія не приносила болю. Тож такий біль негативно впливає на моральний стан, погіршуючи рівень життя. (Klein, 2012, с. 926). А це цілком підходить під

тезу дуальності болю, а значить аномальні випадки переживання цього стану не заперечують наші попередні висновки, а детальніше їх розкривають.

Повертаючись до невідчуваного болю, його ще можна тлумачити як відсутність характерної неприємності, притаманної больовим станам. І тут, окрім перманентної або тимчасової нечутливості до болю варто навести приклад мазохізму. Здавалося б, мазохісти не перебувають у тому стані, коли блокування болю може бути захисною реакцією, проте вони все ж не страждають від неприємних відчуттів. Біль для мазохістів все ж також неприємна річ, проте сприйняття цього дискомфорту у таких людей інакше. Вони прагнуть болю, бажають саме того, чого він завдає тілу, бо отримують від цього задоволення. Тож мазохізм має цікавий стосунок до теорії «болю-задоволення», також постулюючи єдність цих явищ, проте не з точки зору полярності та доповнення, а з погляду прямої взаємодії.

Тобто невідчутним біль може бути не у прямому сенсі, а у значенні втрати своїх функцій. Окрім мазохізму, яскравим прикладом цього є больова асимболія — стан, що з'являється після певних навантажень на мозок, таких як пухлини й інсульту. У цьому стані люди продовжують відчувати біль, проте не виявляють реакцій стурбованості цим болем навіть за умов умисного, в рамках експерименту, штрикання гострими предметами чи впливу екстремальних температур, у таких пацієнтів відсутня звична для болю стурбованість своїм станом: «Вони казали, що біль їх не “турбує”, що це “нічого”» (Vain, 2015, с. 35) (Переклад мій — М.Б.).

Оцінка подібних випадків відрізняється від умов шоку від травми чи вродженої резистентності до болю, адже до пошкоджень мозку пацієнти звичним чином реагували на біль, тож вони знайомі зі станом страждання від болю. Проте больова асимболія перериває зв'язок лімбічної системи та острівної частини кори головного мозку, де перша й відповідає за неприємні відчуття від болю. Для теми сприйняття болю це цікаво тим, що, оскільки біль сповіщає про пошкодження, це неприємно через небажаність цього

пошкодження (Vain, 2015, с. 37). Переживання з'являються у випадку не будь-якого порушення цілісності, а лише того, в якому людина не зацікавлена. Це пояснює випадок мазохізму. Проте і має зв'язок з больовою асимболією, пацієнти з якою так само, як й інші люди, отримуватимуть пошкодження, проте їхній мозок просто не повідомлятиме їм про це як про щось загрозове та значуще, що може зашкодити, а значить немає сенсу переживати через біль, який вони відчують. Схоже відбувається й у випадках соматопарафренії, тобто розладу свідомості, через який люди відчують відчуженість від своїх кінцівок (Vain, 2015, с. 41). Відчуття їх як частин тіла зберігається, проте вони здаються чужими, у власника може з'являтися до них огида або ворожість. Тож за такі кінцівки у випадках пошкодження не переймаються тією мірою, як за інші частини тіла. Навіть справедливо зауважуючи, що усі описані ситуації є порушеннями функціонування організму, вони очевидно вказують на неможливість редукування болю до суто попередження про небезпеку, яку слід уникати або до неunikного входження феноменального до репрезентативного.

А також підводять до думки, що звичне сприйняття болю зберігає відчуття цілісності як організму, так і особистості, дозволяє ідентифікувати себе не лише у просторі, а й у стосунку до власного «Я», що було б недоступно у межах редукціонізму та імперативізму.

Ще одне підтвердження ролі бажання або небажання болю і впливу цього на його сприйняття, це теорія «ворітного» сприйняття болю, тобто процесу у спинному мозку, що пропускає далі або зупиняє сповіщення про біль. Дія «воріт» може регулюватися якоюсь іншою, теж неприємною або нейтральною, стимуляцією, що ускладнює механізм відчуття болю та змінює його трактування (Wiech & Shriver, 2018, с. 196).

Проте до формування бажання або небажання у досвіді вже наявна певна перцепція явищ, і кожний випадок порівнюється з очікуваннями, побудованими на цьому досвіді. Потужні очікування знаходять відображення

у ще одному прикладі сильного впливу ментального на біль — в ефекті плацебо, коли самі сподівання полегшення пригнічують негативну дію подразників. Слабкі ж очікування діють контрверсійно, змушують сумніватися, критичніше ставитись до болю, іноді надто зосереджуючись на ньому і дозволяючи фокусу уваги повністю зміститися на біль, що здатне посилити його переживання. Так з більшою ймовірністю відбудуватиметься за умови додання до негативних очікувань відсутності у досвіді знайомства з болем загалом або з ним у певній ситуації. У такому разі разом з очікуваннями ще варто розглядати рівень керованості та тимчасовості пошкоджень. Взятий під контроль біль заспокоїть мозкові сигнали про небезпеку. Оскільки, пригадаймо, біль має повідомляти про дискомфорт та загрозу пошкоджень, тут відіграє роль і переймання через сам факт можливості травми, який відсутній у людей з больовою асимболією. У людей без цього стану, тих, чий мозок посилатиме сигнали про небезпеку, невідома загроза лише посилить тривожність і, як наслідок, больові відчуття. Ця роль когнітивного пізнання нерозривно пов'язана з емоційністю, що теж здатна змінити переживання болю, залежно від своєї відповідно позитивної чи негативної природи, як в ефекті плацебо. Тож віра, емоції теж впливають на здатність відчувати біль. Суб'єктивне переживання болю змінює сенсорну обробку сигналів мозком, який тоді буде змушений інакше розрізнити відчуття (Gligorov, 2018, с. 179).

Значить, біль вже не можна розглядати як суто сенсорне переживання. Саме когнітивна складова визначає спосіб сприйняття болю та можливості його інтерпретації. Силу концентрації на болю можна простежити й на прикладі відволікання дітей від неприємних процедур. Оскільки діти меншою мірою або взагалі не схильні до інтроспекції, залежно від віку, а також їхні когнітивні здібності нижчі, спрямувати увагу на інший подразник легше, проте саме через брак багатоступеневих процесів оцінки болю, те, що

відвертання уваги все одно дієве, підтверджує універсальність та ефективність цього способу.

З цього викладу про різновиди невідчутного або аномального переживання болю, по-перше, увиразнюється велика частка ментального, залучена до цих явищ. А, по-друге, оскільки, для реалізації цих нетипових переживань, з тілом або мозком має щось трапитися, щоб зменшити переживання чи взагалі не турбуватися про біль, це схиляє до твердження, що протилежні, нормальні випадки болю мають неінтенційне походження, яке змінюється, а не породжується зовнішніми чинниками.

Хоча зовнішнім теж не варто нехтувати. Не можна не згадати, що спектр реакцій людини зокрема формується соціально, під впливом певного менталітету, котрий відводить кожній людині певне місце, базуючись на визначених ознаках. Це може бути гендер, стать, професія тощо. Деякі культурні фактори здатні видозмінювати ставлення до переживання болю. Часто, оскільки біль означає вразливість, висловлення страждань через завдані ним неприємні відчуття може табуватися, вважатися невідповідною для індивіда, що її має, поведінкою. Найпростішими знайомими прикладами буде згадка зневажливого ставлення до чоловіків, що "надмірно" виказують свої переживання болю, або жінок у допологовий та постпологовий періоди, коли дискомфорт у тілі сприймається як належне і больовий досвід знецінюється. Подібні установки мають тенденцію до зменшення, проте все ще залишають відбиток на ставленні та вираженні болю.

Але й наслідки біль може мати різні для кожного окремо, до того ж наслідки як фізичні, так і соціальні та психологічні, тому теорія болю має застосовуватися індивідуально, але із використанням фактів (Walker, 2003, с. 501). Побудова якісних стратегій боротьби з болем та його контролю завдяки знанню про когнітивні чинники його сприйняття може не лише аргументувати філософські теорії та підтверджувати чи спростовувати тлумачення болю, але й безпосередньо застосовуватися на практиці,

допомагати під час лікування, адже розглянуті ситуації невідчуваного болю й були визначені у межах медицини, тож становлять сферу зацікавленості і для неї. Емпірична оцінка болю, вимірюючи його кількість, здатна допомогти грамотно знеболити пацієнта та встановити ефективність анальгезії загалом. Для таких цілей суб'єктивні враження пацієнта будуть зайвими та часто недостатньо структурованими. Проте їх не можна ігнорувати під час інтерпретації болю, бо процес лікування не обмежується суто механічними діями. Суб'єктивна оцінка може вплинути на хід лікування, визначити необхідність знеболення та вказати на можливі супутні проблеми (Walker, 2003, с. 495). Тому суб'єктивна теорія болю, з цього боку, як мінімум не може бути відкинута, бо необхідна для повноти опису болю, а як максимум вказує на природу болю, що об'єктивними чинниками лише робиться зручнішою.

2.2. Екстремальний болісний досвід та філософський погляд на біль у культурі

З болем, як його фізичними проявами, так і впливом на психіку, невідривно пов'язане не лише його лікування, але й умисне завдання в ситуаціях, що не вимагають подібного ставлення до індивіда. Тут можна казати про жорстокість — спосіб для встановлення чи збереження влади або для самоствердження, який у великих дозах користі не несе, проте може використовуватися як засіб стримування.

Жорстокість зокрема наявна у тортурах, проте є ширшим за них поняттям, саме вона є елементом, що використовується задля впливу на людську поведінку та загальний стан, наприклад, під час навчання чи виховання дітей або коли людина сама ігнорує якісь свої потреби, жертвуючи ними для досягнення чогось, як от виснажливі тренування спортсменів задля змагань. Больовими попередженнями про завеликі навантаження свідомо, інтенційно нехтують, що теж виховує певне ставлення до болю як до чогось необхідного і навіть корисного.

Разом з тим регулярне споглядання виявів жорстокості, спеціального завдання комусь болю також здатне виховати інакше тлумачення болю, сприяти резистентності до повідомлень неетичного змісту, бо перенасиченість ними призводить до їхньої нормалізації. З часом це може вплинути на культурну та соціальну частини життя, і з ширшого контексту переміститися на особистий. Аби уникнути цього, фізичний прояв болю як несправедливості має викликати у глядачів відчуття моральної відповідальності. Як приклад можна згадати засудження діячами епохи Просвітництва публічних страт, тих же тортур, війн, окупацій. Сучасним людям близька така позиція, проте історія знає періоди невимовної жорстокості та завдання великої кількості болю. Як виявилось, такий підхід до покарань не був досить ефективним, тож відбувалися реформації судової системи та законів загалом. І надалі для стримування та контролю почали

використовувати уявлення про біль та страх перед ним, а не пряму жорстокість, що перетворювалася б на видовище. Тортури були замінені законами. Тож організаційні та владні інструменти також, як і людські організми, загалом спрямовані на уникнення чи зменшення болю. Жорстокість складніше загнати у рамки, «жорстокість збиває з пантелику, тому що ми не можемо жити ні з нею, ні без неї...» (Baruchello, 2010, с. 177) (переклад мій — М.Б.). А разом з цим не можемо жити без болю, тому що він є однією з найбільш розповсюджених конотацій жорстокості. Саме на жорстокі дії перетворюються, коли виходять за загальноприйняті межі. Тут можна провести паралель з інтенсивною теорією болю, котра теж звертає увагу на надмірність відчуття.

Жорстокість зокрема уможлиблюється постійною віддаленістю болю від того, хто його спостерігає. Як вже було виснувано, суб'єктивність переживань та неповне їх мовленнєве розкриття становлять причини пізнання чужих відчуттів із зусиллям та з можливістю недовіри до них, а значить пізнання ніколи не здійсниться в повному обсязі. Негативні переживання глядача не зрівняються з безпосередніми, від першої особи. І зокрема ця розмежованість, неможливість існування в одній реальності з Іншим спричиняє відразу до болю як до того, що утворює екзистенційний дисонанс (Scarry, 1987, с. 4).

Проте через тортури та зокрема мовленнєве вираження страждань, кат, як активний учасник процесу втілення болю, здатен наблизитися до почуттів жертви, дослідити особисте, проаналізувати суб'єктивне Іншого. І така близькість та спільна реальність під час посилення болю посилює і вияв влади, яка здатна завдавати цей біль. Жертві можуть демонструвати інструменти катувань, посилюючи страх, а разом і подальший біль. Тож ментальність болю тут увиразнюється якнайскравіше. Проте сам кат далі відділяється від такої реальності, аби мати можливість продовжувати тортури, розділяючи власну владу та засоби її утвердження (Scarry, 1987, с.

27). Для ката процес перетворюється на ілюзію, навіть розвагу, що запускає процес бажання завдання все більшого болю, а це своєю чергою максимально об'єктивує біль, який щоразу відчутніше виражається. Для збереження владної позиції, тому, хто катує, слід придушувати власну людяність та вразливість. Недарма стійкість до чужого болю спеціально виховується у солдатах. Знову ж повертаємось до психоемоційної складової переживання болю. Кат відмежовує себе від жертви і за допомогою зброї, яка до нього розташована безпечною стороною. Споглядання частини зброї, що безпосередньо завдає болю, може зруйнувати межі ілюзорності реальності страждань Іншого (Scarry, 1987, с. 59). Тут зброя є уособленням больових переживань, втілених у щось фізичне. І така миттєва реакція ката на неї і співвіднесення себе зі всією ситуацією, замість дистанціювання, веде до думки про появу болю до всякого усвідомлення, болю як чогось апріорного та неінтенційного і його особливої кореляції з емоційною складовою.

Це стає помітнішим, якщо детальніше розкривати тему тортур. Колишній в'язень концтабору Станіслав Асеєв визначає тортури як «цілий комплекс заходів, скерований переважно не на те, щоб зламати людину фізично, а на те, щоб знищити її як особистість» (Асеєв, 2020, с. 93). Схоже визначення тортур наводить Сьюзен Зонтаг, цитуючи конвенцію США: «будь-яка дія, за допомогою якої сильний біль чи страждання, фізичне чи психічне, навмисно завдається людині з метою отримання від неї чи третьої особи інформації або визнання» (Sontag, 2004) (переклад мій — М.Б.). Через залякування та приниження людину позбавляють внутрішнього відчуття безпеки, і така непевність посилює переживання болю. Очевидна аналогія з прикладами невідчутного болю та впливом на невідчуваність зосередженості на переживаннях. У стані ізоляції та тортур загальний психоемоційний стан робитиме людину вразливою до болю та увиразнюватиме його суб'єктивний характер, бо в таких умовах фізичне та взаємодія з довкіллям стає рідше тлом для внутрішнього.

На відміну від С. Асєєва, котрий описує тортури з погляду в'язня, Сьюзен Зонтаг звертається до точки зору мучителів, згадуючи скандал в іракській в'язниці Абу-Грейб. Вона описує фото, на яких зображені в'язні, і з опису можна зробити висновок, що солдати, що знімали це, не просто прагнули принизити гідність ув'язнених та пригнобити їх емоційний стан. Вони отримували насолоду від влади над тілами інших, від їхнього болю. У таких випадках фізичний чинник болю виходить на перший план у тих, хто його відчуває, а ментальний чинник превалює у тих, хто здійснює насилля. Також поширення подібних файлів розкриває ставлення до болю в різних контекстах. Безпосередні учасники війни, тобто солдати, ініціюють больові переживання, тоді як громадськість переживає шок та обурення від одного споглядання болю. Тож у контексті подібного фільмування і використання його результатів можна казати і про етичний аспект, адже «те, завдяки чому ілюструється неприпустимість втручання, саме по собі є втручанням» (Циба, 2023, с. 40). Але принаймні таке втручання може бути достатнім для сильного впливу на емоції глядача через залучення уяви як визначального елементу (Циба, 2023, с. 40). Тож чутливий контент справляє сильне враження саме завдяки уявному змалюванню умов, за яких контент було створено. Хоча саме зчитування інформації із зображень, без письмових чи інших уточнень, може бути викривленим, інтерпретація та «домальовування» непомітних на зображенні деталей мають суб'єктивне походження, а розпізнавання ознак болю на обличчях жертв відбувається підсвідомо (Циба, 2023, с. 39), що слугує вже свідомим виявам емоцій від переглянутого.

Проте фотографія та фільмування довікля загалом це не лише засіб візуального висвітлення подій, але й інструмент мистецького осмислення дійсності. Наприклад, зображення жорстокості та війни, актуальні для дослідження болю, містить добірка робіт під назвою «More Wrong Things» експериментальної художниці Керолі Шніман (Carolee Schneemann. More Wrong Things. 20 May - 24 June 2017, б. д.), добірка складається з трьох

основних елементів. Перший — підвішені до стелі телевізори, що по чергово демонструють зображення особистого життя авторки та кадри війни. Як і описані С. Зонтаг фотографії, подібні відео уособлюють вторгнення жорстокості у поле особистого й вразливість останнього. Таке враження підкріплюється іншими елементами добірки К. Шніман: фото «*Terminal Velocity*» та картинами «*Dust Paintings*». Перші зображують людей, що вистрибнули з веж-близнюків під час теракту 11 вересня 2001 року. Другі змальовують те, що залишає по собі війна: пил, бруд, кров та руйнування. В усіх інсталяціях очевидний елемент страждання та дотичності до болю: зображені або його всепроникність, або страх перед ним, або його руйнівні наслідки. Тож загалом у добірці Шніман можна простежити стосунки тіла з подіями, через які воно отримує можливість пережити больовий досвід. А долучення зафільмованих особистих криз авторки об'єднує зображуване та глядача в одне смислове поле через індивідуалізацію подій замість узагальненої абстрактності. Скажімо, тут культурний або історичний аспекти можуть пояснити контекст самих подій, проте концепт загального розуміння проекту виходить за межі цих галузей.

Репрезентує дійсність через призму мистецтва зокрема й кіно. У фільмах, як й у вищезгаданих зразках мистецтва, також зображають події війни та нерозривно пов'язаний з ними біль, проте найчастіше реконструюючи дійсність за допомогою спеціальних прийомів. Реальність останніх напряму впливає на ту залученість до процесу глядача, якої намагається уникнути кат у викладі Е. Скаррі. Розгляньмо картину Мела Гібсона «З міркувань совісті», де реалістично показані сцени боїв, поранення та руйнівний вплив війни на психічний стан людини. Елемент співчуття, що виникає у глядачів під час перегляду, нічим не придушується, як у випадку тортур, а сам глядач не відмежовується від процесу, а, навпаки, залучається до нього. У таких випадках фізична складова болю для глядачів взагалі відсутня, а вплив болю все одно наявний. Тож не лише нетипові больові

переживання виокремлюють важливість ментального, але й умисне залучення у стандартну, проте умисно гіперболізовану відносно повсякденного, схему проживання болю. Таким чином біль впливає на формування загальних патернів поведінки, хоча варто пам'ятати, що їхніми витокami є суб'єктивні переживання болю або супутні почуття, зокрема від його завдання. Тож зовнішні чинники — історичні, соціальні — переплітаються з індивідуальними.

І аналіз їхньої кореляції найдоцільніше здійснювати у рамках філософії, зокрема філософії свідомості та філософії мови. Виходячи з різноманіття їхніх теорій, можна по чергово зосередитись на кожній складовій комплексних явищ на кшталт болю і виокремити дотичні аспекти, тоді як інші галузі зазвичай звертаються переважно до однієї чи декількох ознак, що становлять для самої галузі найбільшу актуальність.

Підсумувати розділ слід зазначивши, що з опису нетипових та надмірних переживань болю і з їх впливу як на самого індивіда, так і на можливих третіх осіб, можна виокремити явно провідну роль суб'єктивної складової, яка, проте, взаємодіє із зовнішніми, такими, як менталітет. Хоча саме вплив емоцій, переживань, бажань на формування ставлення вже наявного у досвіді болю є основним.

ВИСНОВКИ

Отже, найперше можемо зробити висновок, що до тлумачення болю існує декілька підходів, серед яких: феноменологічний, сенсорний, фізикалістський, репрезентативний, підхід «болю-задоволення», імперативний.

Проаналізований комплекс філософських та інших текстів також дав змогу з'ясувати їхні основні відмінності, як от різне ставлення до співвідношення ментального та фізичного у природі болю та до можливості його належності до допредикативного досвіду та неінтенційних явищ. Деякі концепції — феноменологічна, репрезентативна, «болю-задоволення» — постулюють біль як амбівалентне явище, а інші, як от фізикалістська, імперативна та сенсорна, редукують функції болю до загалом фізіологічного явища. З аргументацій, що припускають дуальність болю, випливає, що інтенційні дії, на кшталт інтроспекції, є тим, що виникає після конституювання самого явища, з чого логічно висновуємо його віднесення до царини неінтенційного.

Аналіз кореляції артикуляції болю та розуміння цього стану іншими, у межах філософії мови, показав, що мовленнєве висловлення станів не здатне повною мірою їх описати, бо вони не належать до загальновідомих фактів. Проте у мовному середовищі існують усталені вислови, використання яких увиразнює випадки різного рівня переконаності мовців у наявності болю, що підводить до зв'язку мови та інтроспекції. А походження деяких фраз для опису болю спрямовує до думки про порівняння болю з абстрактними явищами якраз через неможливість його повного вміщення у формальні засоби.

З викладеного у першому розділі матеріалу можна підсумувати, що судження про біль стає можливим під час його усвідомлення, яке, проте, не обмежує появу болю у часі. Різні способи опису болю, мовні особливості,

когнітивне осягання та звідси відмінне одне від одного залежно від ситуації вимірювання болю знову ж підводять до переваги ментального над фізичним. А концепції, що заперечують дуальність болю на користь фізичного чинника, не витримують критики, якщо порівняти біль зі схожими, проте явно фізичними явищами, як от тепло, або знехтувати суб'єктивним чинником повідомлень про біль.

З другого ж розділу стало зрозуміло, що й дуалізм болю не завжди актуальний, бо його репрезентація може не збігатися із самим внутрішнім переживанням. До того ж на репрезентативний зміст не впливають такі чинники, як страх чи тривога, а вони, однак, здатні сильно змінити переживання болю для самого індивіда. Сюди ж можна віднести рівень звертання уваги на біль, оцінки потенційної загрози від болю, схвильованість людини своїм станом, психоемоційне тло, порівняння реального болю з очікуваннями — все це було б складніше застосувати до чогось безперечно усталеного та доступного загалу в однаковій кількості та якості.

Роль емоційної складової підкреслюють також тортури та мазохізм, котрі зосереджені на приємних переживаннях як від фізичних проявів болю, так і від усвідомлення та уявлення внутрішнього стану, породжуваного болем. Мистецтво під час передачі больових станів взагалі й ґрунтує свої засоби на невимірюваних чітко сприйняттях болю, основним з яких є співчуття. Вияви жорстокості, реальної або сконструйованої, можуть бути інструментом свідомого впливу на глядачів, досвід яких вже має містити початкові уявлення, до яких здійснюватиметься артикуляція.

Тож біль, як ментальний стан, породжується союзом багатьох чинників, які незводимі до суто фізичного і які до того ж не можна відкинути через значну роль у формуванні болю.

Дійшовши згоди щодо ментального походження болю, можна зробити висновок і про його неінтенційність, адже переважання суб'єктивності у його

переживанні та доінтроспективна поява позбавляють можливості точного управління болем і спрямування на певну ціль, його переживання не має на меті взаємодіяти з довкіллям.

Біль менш структурований за своєю сутністю, ніж очевидно інтенційні явища, що мають як репрезентацію, так й інтерпретацію, відчущання ж болю цілком здатне існувати без цих елементів. Як можна помітити з викладених вище дослідів та медичних випадків, на біль можна інтенційно впливати, коли він вже наявний та відчуваний людиною, до того ж за умови, якщо він її турбує так, що вона хоче його позбутися. Очікування певного результату, переконання та ставлення належать до інтенційного і впливають на біль, але не породжують його.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Асєєв, С. (2020). *Світлий шлях. Історія одного концтабору*. Видавництво Старого Лева.
- Вітгенштайн, Л. (1995). *Філософські дослідження. Основи*.
- Григола, О. (2022). Номінації болю та дискомфортних відчуттів в англійській мові: тематична підгрупа «фізичний біль». У О.В. Деменчук, О.В. Константинова, О.І. Павлова [та ін.] (Ред.). *Studia Philologica: збірник студентських наукових праць. Вип. 6. Рівне* (сс. 5–8). РДГУ.
- Гусерль, Е. (2009). *Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки* (В. Кебуладзе, Пер.). ППС-2002.
- Кебуладзе, В. (2022.). Ідеї І: трансцендентальний поворот у феноменологічній філософії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство, 9-10*, 98–106.
- Леонов, А. (2014). Філософія свідомості Девіда Чалмерса. *Актуальні проблеми духовності, (15)*, 216–237.
- Мельничук, О. (Ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови: Т. 1. А-Г*. Наукова думка.
- Сепетий, Д. (2016). Чому існує «важка проблема свідомості»? *Філософська думка, (2)*, 30–38.
- Синиця, А. С. (Ред.). (2014). *Книга Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку*. Літопис.
- Циба, В. (2022). Біль як філософський концепт. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство, 9-10*, 34–48.

- Циба, В. (2023). Оживлений слід: фотографічний образ у витлумаченні досвідів болю. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 11-12, 29–45.
- Чалмерс, Д. (2015). Аргумент 1: Логічна можливість зомбі. *Філософська думка*, (5), 60–67.
- Aydede, M. (Ред.). (2006). *Pain: New essays on its nature and the methodology of its study*. MIT Press.
- Bain, D. (2011). The Imperative View of Pain. *Journal of Consciousness Studies* 18 (9–10), 164–185.
- Bain, D. (2015). When pain isn't painful. *The Philosophers' Magazine*, (70), 34–41. <https://doi.org/10.5840/tpm20157074>
- Barnette, R. L. (1977). Kripke's pains. *Southern Journal of Philosophy*, 15(1), 3–14.
- Baruchello, G. (2010). No pain, no gain. the understanding of cruelty in western philosophy and some reflections on personhood. *Filozofia*, 65(2), 170–183.
- Biletzki, A., & Matar, A. (2021). *Ludwig Wittgenstein*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein/#PhilInve>
- Buytendijk, F. J. J. (1961). *Pain*. Hutchinson & Co. Ltd.
- Carolee Schneemann. *More Wrong Things*. 20 May - 24 June 2017. (б. д.). Hales Gallery. <https://halesgallery.com/exhibitions/101-carolee-schneemann-more-wrong-things/>
- Corns, J. (Ред.). (2017). *The routledge handbook of philosophy of pain*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315742205>
- Davidson, D. (2001). *Essays on actions and events* (2-ге вид.). Clarendon Press.
- Geniusas, S. (2020). *Phenomenology of pain*. Ohio University Press.

- Gligorov, N. (2018). Telling the truth about pain: Informed consent and the role of expectation in pain intensity. *AJOB Neuroscience*, 9(3), 173–182. <https://doi.org/10.1080/21507740.2018.1496163>
- Gray, R. (2014). Pain, perception and the sensory modalities: Revisiting the intensive theory. *Review of Philosophy and Psychology*, 5(1), 87–101. <https://doi.org/10.1007/s13164-014-0177-4>
- Jacob, P. (2023, 7 лютого). *Intentionality*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/intentionality/>
- Klein, C. (2007). An imperative theory of pain. *Journal of Philosophy*, 104(10), 517–532. <https://doi.org/10.5840/jphil2007104104>
- Klein, C. (2012). Imperatives, phantom pains, and hallucination by presupposition. *Philosophical Psychology*, 25(6), 917–928. <https://doi.org/10.1080/09515089.2011.625121>
- Kripke, S. A. (1980). *Naming and necessity*. Harvard University Press.
- Putnam, H. (1975). *Mind, language and reality*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511625251>
- Reuter, K. (2011). Distinguishing the appearance from the reality of pain. *Journal of Consciousness Studies*, 18(9-10), 94–109.
- Reuter, K. (2016). The developmental challenge to the paradox of pain. *Erkenntnis*, 82(2), 265–283. <https://doi.org/10.1007/s10670-016-9816-8>
- Reuter, K., & Sytsma, J. (2018). Unfelt pain. *Synthese*, 197(4), 1777–1801. <https://doi.org/10.1007/s11229-018-1770-3>
- Scarry, E. (1985). *The body in pain: The making and unmaking of the world*. Oxford University Press.

- Sontag, S. (2004). *Regarding the torture of others (published 2004)*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2004/05/23/magazine/regarding-the-torture-of-others.html>
- Sytsma, J., & Machery, E. (2009). *Two conceptions of subjective experience*. *Philosophical Studies*, 151(2), 299–327. <https://doi.org/10.1007/s11098-009-9439-x>
- Sytsma, J., & Reuter, K. (2017). Experimental philosophy of pain. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, 34(3), 611–628. <https://doi.org/10.1007/s40961-017-0121-y>
- Walker, J.-A. (2003). Philosophy, knowledge and theory in the assessment of pain. *British Journal of Nursing*, 12(8), 494–501. <https://doi.org/10.12968/bjon.2003.12.8.11276>
- Wiech, K., & Shriver, A. (2018). Cognition doesn't only modulate pain perception; it's a central component of it. *AJOB Neuroscience*, 9(3), 196–198. <https://doi.org/10.1080/21507740.2018.1496180>
- Wittgenstein, L. (1969). *Blue and brown books*. Blackwell Publishers.